

Intervención socio-artística nas rúas para denunciar o abandono do barrio de Canido (Ferrol-Galicia)

© UDC

O Ecofeminismo na Educación Ambiental en España *The Ecofeminism in Environmental Education in Spain*

Soledad Gil Portela e Paloma Blanco Anaya . Universidade de Santiago de Compostela (Galicia)

Resumo

O artigo explora o papel dos movementos ecofeministas no desenvolvemento da Educación Ambiental, os seus antecedentes, a súa definición e ás mulleres españolas que representan este movemento. Nos anos 70, coincidindo na época na que por primeira vez foi acuñado o termo Educación Ambiental, nace o movemento ecofeminista da man da francesa Françoise d'Eaubonne. Indagando na información das voces ecofeministas españolas, preténdese analizar as orixes e consecuencias do ecofeminismo na sociedade e a súa repercusión na historia da EA española. Existen moitas mulleres que de forma activa levaron a cabo unha ardua loita pola protección do ambiente e da natureza e pola manifestación da importancia que tiña o medio natural no ámbito educativo. Un claro exemplo foron as irmáns Blanca e Clotilde Catalán ou Leonor Serrano Pablo e Gloria Giner de los Ríos. Na actualidade destacan as ecofeministas Alicia Puleo e Yayo Herrero.

Astract

The article explores the role of ecofeminist movement in the development of Environmental Education, its background, its definition and the Spanish women that represent this movement. In the 70s, coinciding with the time when the term Environmental Education was coined, the ecofeminist movement was born at the hands of French Françoise d'Eaubonne. Investigating the information of the Spanish ecofeminist voices, it is intended to analyse the origins and consequences of ecofeminism in society and its impact on the history of Spanish EE. There are many women who actively carried out an arduous struggle for the protection of the environment and nature and for the manifestation of the importance that the natural environment had in the educational context. A clear example were sisters Blanca and Clotilde Catalán or Leonor Serrano Pablo and Gloria Giner de los Ríos. At the present, the ecofeminists Alicia Puleo and Yayo Herrero stand out.

Palabras chave

Ecofeminismo; mulleres; educación ambiental; natureza; medio ambiente.

Key-words

Ecofeminism; women; environmental education; nature; environment.

Introdución

Historicamente e dende diferentes posicións sociais, as mulleres fixeron aportacións substanciais á ciencia para lograr o desenvolvemento dunha conciencia ecolóxica, entre outras contribucións. Estas aportacións procuran que as sociedades entendan a relación que o ser humano debe ter coa súa contorna natural.

As mulleres tiveron e teñen un papel protagonista en movementos de defensa da natureza a través de loitas pacifistas, en movementos de barrio, etc., ante recursos naturais que se ven degradados ou ameazados (por exemplo, o *movemento Chipko* na India). Así mesmo, en moitos lugares do mundo e ao longo da historia, parte da produción para a subsistencia dependeu delas, ocupándose de manter a produtividade dos terreos comunais, organizar a vida comunitaria e os sistemas de protección social ante o abandono e defender a súa terra e a supervivencia das súas familias e da súa comunidade (PASCUAL e HERRERO, 2010).

As primeiras conexións entre a ecoloxía e o feminismo que deron orixe ao termo “ecofeminismo”, atópanse nas ideas literarias das feministas dos anos 70, sendo Françoise D’EAUBONNE a primeira ecofeminista. Na mesma década a Educación Ambiental (en adiante EA)

cobra suma importancia resaltando a necesidadee da conservación do medio e do coidado da natureza.

Neste senso, preténdese analizar as orixes do ecofeminismo e os seus movementos na sociedade para coñecer a súa repercusión na EA en España.

Antecedentes dunha Educación Ambiental

Os comezos do estudo acerca do entorno natural poden vincularse á *Pedagogía Intuitiva* que se desenvolve a partir do século XV. Nesta liña, contamos con persoas destacadas como 1) François REBELAIS, que convidaba aos seus estudantes a “visitar” as árbores e as plantas, 2) Michel de MONTAIGNE, quen amplía a noción de medio, 3) COMENIO quen propuxo estudar a natureza *in situ* e non unicamente nos libros, 4) ROUSSEAU quen sitúa á natureza por riba de todo como a “verdadeira mestra”, pois dicía que non había mellor libro que o mundo e 5) PESTALOZZI, quen integrou ás institucións naturalistas italianas (ALONSO, 2010).

Neste contexto, Anna BOTSFORD COMSTOCK (1985) foi unha muller relevante por ser unhas das primeiras en levar ao seu alumnado, e a outros profesores, ao aire libre para estudar a

natureza e, sendo membro do Comité Estatal de Nova York para a promoción da agricultura, planificou un curso experimental de estudo da natureza destinado ás escolas públicas (MACHO, 2014).

No século XX, a *Escola Nova* perfecciona as xustificacións pedagóxicas do estudo do medio. Os seus integrantes opinan que o medio estimula e serve de motivación para chegar a adquirir saberes máis xerais; polo que a experiencia no medio non so permite a adquisición de coñecementos se non que tamén inflúe na formación afectiva e cognitiva dos nenos (ALONSO, 2010).

Como nos indica ALONSO (2010), DEWEY pensaba que a intelixencia soamente se desenvolvía se era estimulada polo medio, DECROLY consideraba ó medio como unha totalidade que conviña analizar e FREINET opinaba que o medio era fonte de progreso intelectual e social.

O nacemento da *Pedagogía do medio ambiente* podemos situalo aproximadamente nos anos 70 cando se comeza a tomar unha maior conciencia da necesidade de protexer o medio ambiente (ALONSO, 2010). Ata ese momento existía a única preocupación de dominar a natureza ó servizo do desenvolvemento económico. Anos máis tarde isto cambia e comézase a pedir da escola unha educación en relación co medio ambiente,

destinada a sensibilizar ás persoas ante os perigos que ameazan o noso medio de vida e a motivar o desenvolvemento de medidas protectoras (ALONSO, 2010).

A Educación Ambiental en España

Aínda que é difícil encadrar a EA dentro dunha definición, dada a diversidade de argumentos baixo esa etiqueta, podemos partir da proposta no Congreso de Moscú:

A EA é un proceso permanente no cal os individuos e as comunidades adquiren conciencia do seu medio e aprenden os coñecementos, os valores, as destrezas, a experiencia e tamén a determinación que lles capacite para actuar, individual e colectivamente, na resolución dos problemas ambientais presentes e futuros (MAPAMA, 1999, p.6)

Ramon FOLCH I GUILLÈN defende a idea de que a EA en España, tal como hoxe é coñecida, comezou en efecto en 1975 coa creación do primeiro itinerario da natureza, establecido no bosque de Satinga, cerca de Sabadell (CALVO e GUTIÉRREZ, 2007).

A situación política en España no ano 1975 configurou un estilo propio de EA, xa que despois da morte de Franco o país atopábase nun proceso de reestruturación. Aínda que estaban presentes as referen-

cias internacionais, as nosas ideas e as nosas actividades seguiron un curso independente delas e modeláronse pola nosa contorna natural e a nosa historia nacional en concreto. Da mesma maneira que nos demais países a EA intégrase con dificultade pese a que isto comeza en tempos de efervescencia social e de cambio, con desexos de preservación da natureza e con posibilidades de acción e renovación do asociacionismo e da educación (CALVO e GUTIÉRREZ, 2007).

A década dos 80 representa unha época de transición, na que evoluciona notablemente a concepción da problemática ambiental. A crise ambiental perfílase e enténdese cada vez máis como a manifestación estrutural dun modelo socioeconómico antropocéntrico (LÓPEZ, 2003). Segundo CALVO e GUTIÉRREZ (2007), nesta década houbo moitas persoas e grupos que poñían en marcha actividades de EA para cambiar ás persoas e tentar cambiar o mundo. Para iso propoñían campañas, entraban no movemento ecoloxista como voluntarios ou constituían empresas de servizos de EA. Todas esas persoas foron tecendo unha rede de relacións ó longo do territorio español que acabou desembocando na creación dun sector profesional e sempre comprometido. Os posteriores seminarios, encontros, xornadas e asociacións serviron de consolidación desta rede, pois tiñan un desexo común que era o de aprender xuntos como afrontar os problemas que naquel

momento aínda non se chamaban socioambientais.

Pero a pesares de todos eses esforzos anteriormente mencionados, CALVO e GUTIÉRREZ (2007) afirman que *“no desenvolvemento da educación ambiental en España houbo moita improvisación e azar, unha intermitencia de actividades e programas derivada (...) da situación institucional do educador ambiental (...) e da sensibilidade ambiental e honradez profesional e persoal de cada cargo directivo nas institucións”* (p.35).

As Primeiras Xornadas de Sitges (1983) significaron un antes e un despois, xa que permitiron que as persoas e os grupos que traballaban de maneira illada en todo España se coñeceran e comezaran esas relacións que hoxe en día aínda perduran e dan forma á EA española. Os participantes eran representantes das ONG, de universidades e de institucións ambientais e educativas, xunto a movementos de renovación pedagóxica. Fíxose un listado de grupos no cal os tres primeiros refírense ao medio (natural, urbano e xestión), o cuarto grupo corresponde coa sensibilización do público, o quinto aos métodos audiovisuais e o sexto á *“educación ambiental: bases científicas e planteamentos metodolóxicos”*, o cal estaba dedicado na súa totalidade ao sistema educativo formal (CALVO e GUTIÉRREZ, 2007; LÓPEZ, 2003).

As Segundas Xornadas nacionais foron organizadas polo ICONA (Instituto para a Conservación da Natureza, extinto en 1996), polo MOPU (Ministerio de Obras Públicas e Urbanismo, extinto en 1996) e polo Instituto da Xuventude en 1987 inaugurando o CENEAM (Centro Nacional de Educación Ambiental). Tiñan un obxectivo común que consistía en desencadear un proceso de sensibilización que acadase a toda a sociedade e que levase a xerar unha opinión social de respecto para a xestión do medio ambiente. Nestas xornadas, os grupos de traballo eran máis concretos e dedicados a: uso educativo dos espazos naturais, sistema educativo, equipamentos e recursos, medios de comunicación, programas institucionais de EA e sensibilización social. No referente ao sistema educativo, analizáronse tres aspectos: deseño e desenvolvemento curricular, formación do profesorado e modelo didáctico (LÓPEZ, 2003).

Aínda que a EA se diversificaba seguía tendo como destinatarios principais ós escolares. Das conclusións dos distintos grupos de traballo das segundas xornadas sacáronse cinco temas xerais: sensibilización social, profesionalidade, xestión do medio, destinatarios e estratexia global (CALVO e GUTIÉRREZ, 2007). As xornadas e os seminarios permanentes foron os procesos que permitiron unha construción dunha EA no contexto español. Un dos primeiros programas de reflexión e aprendizaxe foron os Seminarios Permanentes

de EA que tiñan dous obxectivos principais (CALVO e GUTIÉRREZ, 2007):

- Proporcionar foros de discusión, lugares de encontro onde poder expresar as preocupacións e as dúbidas que xorden do traballo cotiá. Crear ámbitos de reflexión para poder distanciarse da práctica diaria.
- Recoller por escrito os resultados das discusións para ir creando un corpo teórico que enmarque as actividades. Establecer uns mínimos comúns que permitan avanzar na construción da estratexia ou estratexias da educación ambiental en España.

As Terceiras Xornadas foron organizadas polo Ministerio de Medio Ambiente e o Goberno de Navarra en Pamplona no ano 1988. Os obxectivos das xornadas eran: ordenar o proceso de discusión e reflexión colectiva sobre o que e o como do novo papel da educación ambiental cara a sustentabilidade e lograr a concreción das grandes liñas do documento base do que sería o "*Libro Branco de la Educación Ambiental en España*" (MAPAMA, 1999).

Nestas xornadas os grupos de traballo centráronse na análise, na reflexión e no debate dos novos retos da educación ambiental dentro do marco do desenvolvemento sustentable. As conclusións dos grupos de traballo das Terceiras Xornadas recóllense na Memoria das Xornadas Nacionais de EA, e poden resumirse en:

1) O planteamento teórico da educación ambiental como materia transversal recollido na LOGSE non se conseguiu facer, 2) a proposición das universidades da constitución de grupos de traballo e a publicación das experiencias, 3) o debate da formación dos educadores ambientais entre o educativo e o ambiental, 4) a liña tradicional de traballos dos equipamentos, 5) a falta de datos dos diferentes programas e proxectos realizados, 6) o compartir e reflexionar de forma conxunta é unha das mellores vías de avaliación–investigación, 7) a correcta integración da EA nos planes de xestión, 8) a consideración da interpretación ambiental como un mero instrumento de comunicación, 9) a educación e a comunicación ambiental son imprescindibles para a elaboración de estratexias ambientais, 10) o voluntariado ambiental é unha boa estratexia educativa, 11) os grupos ecoloxistas teñen un papel importante pero teñen que profundizar máis no educativo, 12) as publicacións son un medio de comunicación e intercambio entre educadores, 13) internet é unha ferramenta que axuda no desenvolvemento da EA (CALVO e GUTIÉRREZ, 2007).

A partir destas xornadas elaborouse o *Libro Branco de la Educación Ambiental* (MAPAMA, 1999) que representa a estratexia española que reúne os acordos ós que se chegaron en case tres décadas de realizacións e reflexións que xorden do colectivo da EA española. O apoio político, a solicitude internacional e os desexos

dos profesionais foron os motores da súa realización. A EA, segundo o Libro Branco, ten o obxectivo de capacitar a análise dos conflitos socioambientais, no debate de alternativas e na toma de decisións, individuais e colectivas, orientadas á súa resolución (MAPAMA, 1999).

Na opinión de CALVO e GUTIÉRREZ (2007) coa elaboración deste libro abriuse un amplo proceso de reflexión colectiva nun bo número de comunidades autónomas, un proceso que aínda hoxe segue vivente.

A última etapa inaugúrase co Primeiro Congreso da Educación Ambiental de Castela e León, organizado pola asociación de educadores ambientais da rexión, en outubro do ano 2004. Seguidas das Terceiras Xornadas de Equipamentos e Servizos de Educación Ambiental da Comunidade Valenciana celebradas en febreiro do 2005. Hai que destacar que a aprobación da Federación de Asociacións de Educadores Ambientais (2005), foi un paso adiante na construción dun sector profesional independente (CALVO e GUTIÉRREZ, 2007).

A parte das xornadas anteriormente mencionadas, houbo moitas máis xornadas nacionais sobre EA en España, algunhas delas celebráronse en Coruña no 1985, en Segovia en 1987, en Granada en 2007, etc.

A evolución da EA en España non está prefixada, o seu rumbo vai depender tanto

das vontades dos seus profesionais como das conxunturas políticas e económicas, dos problemas socioambientais e das respostas que xurdan nos ámbitos internacional e local (CALVO e GUTIÉRREZ, 2007).

O Ecofeminismo en España

O ecofeminismo é unha corrente do feminismo que integra a temática ecoloxista. O termo foi creado pola ecofeminista Françoise D'EAUBONNE en 1974 e desenvólvese sobre todo en Estados Unidos no último terzo do s. XX. Existe unha diversidade de subcorrentes no ámbito sociocultural, político e activista. Nas súas diferentes formas, o ecofeminismo aborda, segundo PULEO (2015), 1) os novos problemas derivados do desenvolvemento industrial; 2) analiza as relacións entre patriarcado e dominio sobre a natureza; 3) revaloriza as actitudes e virtudes da ética do coidado historicamente propias das mulleres; 4) denuncia os graves problemas de saúde sufridos polas mulleres a causa da contaminación; 5) revela a miseria e a multiplicación das tarefas das mulleres máis pobres debido ó deterioro ambiental e 6) sostén que o modelo neoliberal tecnocapitalista depredador ten que ser cambiado por unha relación harmónica co medio que, en vez de buscar o beneficio mercantil a curto prazo, conserve os recursos naturais, respecte ós demais seres vivos e atenda ó ben común.

Anos antes en España, xa tiñamos a figura de Rosa SENSAT, quen estivo moi vinculada ás bosquescolas e ó medio natural. Concibía as escolas no medio natural non so con fins hixiénicos ou terapéuticos se non tamén como unha forma de desenvolvemento educativo e de achegar aos alumnos ao medio natural que os rodeaba. Exactamente no ano 1914 baixo o seu cargo comezou a funcionar *L'Escola del Bosc* de Montjuic onde primaba a exposición continuada e diaria á natureza do seu alumnado (Escuela In Natura, sen data).

SIMÓN ALEGRE (2013) defende a teoría de que o ecofeminismo en España xorde con algunhas profesoras de xeografía da etapa da II República española (1933-1939). Estas profesoras abordaban, dentro dos programas pedagóxicos das materias, máis argumentos que aqueles estritamente académicos. É posible conectar a estas profesoras co que a partires da linguaxe do século XXI se denomina EA e coas primeiras manifestacións do ecofeminismo.

Estas profesoras insistían en varias cuestións: a primeira foi na necesidade de fomentar a convivencia harmoniosa de homes e mulleres co medio que os rodeaba e a segunda foi o seu desexo persoal de promover unha conciencia cidadá sólida no seu alumnado (SIMÓN ALEGRE, 2013). Esta conciencia tiña que servirles para rexeitar calquera tipo de argumento conectado co progreso e a modernidade que supuxera arrasar cos ecosistemas

ou declarar conflitos bélicos. Desgraciadamente a labor destas profesoras veuse interrompida polo comezo da Guerra Civil (1936), pero as súas ensinanzas chegaron a estenderse sen que o comezo da guerra e a posterior posguerra puideran impedirlo (SIMÓN ALEGRE, 2013).

As irmás Blanca e Clotilde CATALÁN nadas no ano 1860 e 1863 respectivamente, son un dos primeiros exemplos de profesoras interesadas polo desenvolvemento científico da xeografía e as súas disciplinas afíns; particularmente Blanca en Botánica e Clotilde en Entomoloxía. Xa comezando o século XX, e sobre todo a década dos anos trinta, o método das irmás Catalán foi empregado por outros profesores para conectar co alumnado e xerar unha conciencia cidadá respectuosa, dialogante e ecolóxica (SIMÓN ALEGRE, 2013).

Outras das profesoras a destacar son Leonor SERRANO PABLO e Gloria GINER DE LOS RÍOS, as que empregaron o recurso pedagóxico da “observación entusiasta”, co que querían facilitar o desenvolvemento dunha educación baseada no principio do respecto cara o ecosistema natural (SIMÓN ALEGRE, 2013). A forma de fomentar esta idea era explicar nas súas clases a estreita conexión entre o medio físico e natural que rodeaba ao seu alumnado coa súa propia evolución persoal.

Tamén é destacable que o ecoloxismo tivo unha implantación máis rápida e profun-

da nos pobos que admiran e respectan os bosques ata o punto de asociar a súa identidade con eles. En cambio, nas culturas nas que a árbore se percibe como un ben para obter o desenvolvemento moderno, o camiño do ecoloxismo e do ecofeminismo resultou moito máis difícil (RUIZ, 2004).

Dentro das voces propiamente ecofeministas en España destacan Alicia PULEO, Yayo HERRERO e Angélica VELASCO. Entre as obras de PULEO atópase *Ecofeminismo para otro mundo posible* (2011).

Como indica RUÍZ (2004), PULEO defínese como feminista da igualdade. A súa idea da identidade feminina é constructivista. Pensa que este modelo podería ser un feminismo para os tempos do cambio climático. O feminismo é un movemento cunha longa historia e hoxe en día existen feminismos de moi distinta inspiración: liberal, socialista, postmoderno, etc. RUÍZ (2004) afirma: “O ecofeminismo é a resposta do feminismo a un problema novo que se expón á humanidade e que é o problema de enfrontarse á súa propia forza destrutiva” (p. 9). O ecofeminismo é todo un reto, non so para os gobernos que non contemplan as cuestións de xénero nas súas políticas incluída a medioambiental, se non un reto a nivel xeral. É un reto non so para obter a igualdade, se non tamén unha transformación do modelo social con vistas a que non sexa un modelo destrutor da base material da humanidade, que é a natureza. PULEO

defende que o ecoloxismo e o feminismo en España danse as costas, case non se coñecen nin se tratan (RUÍZ, 2004). Xa que existe un fundado temor do feminismo, creado por unha longa experiencia histórica. As mulleres sempre contribuíron xenerosamente a outras causas distintas ás propias sen obter ningún recoñecemento por iso. Pero tamén explica que a pesares que o ecofeminismo non ten moita forza en España, está observando en moitas xoves un forte interese por esta dimensión tan pouco coñecida do feminismo (RUÍZ, 2004).

PULEO explica que o desenvolvemento do ecofeminismo depende do grao de extensión das ideas ecoloxistas entre a poboación en xeral e nos medios intelectuais (KERSLAKE, 2013). No mundo anglosaxón deuse un desenvolvemento industrial que á súa vez facilitou o descubrimento temperá da cara menos amable da sociedade química: os efectos da contaminación na saúde humana e a desaparición da biodiversidade. A actitude escéptica fronte ó ecoloxismo que se pode observar nos países marcados por séculos de catolicismo pode relacionarse coa costume de asociar todas as normas, sexan racionais ou non, a unha imposición exterior. Fronte a normas novas como é o caso do ecoloxismo, en vez de practicar un xuízo crítico, o individuo adopta unha posición de incredulidade sistemática. A expresión “de algo hai que morrer”, para referirse á toxicidade de substancias introducidas no noso medio

ambiente en detrimento da nosa saúde, é un claro exemplo desa conduta (KERSLAKE, 2013).

A ecofeminista HERRERO (2013), en liña con PULEO, defende a idea de que “*as dimensións ecolóxica e feminista son necesarias no ámbito económico, político e social de España. Pois sen elas non se pode chegar a un modelo compatible coa biosfera e que trate de dar resposta ás diferentes formas de desigualdades*” (p. 9). É unha das investigadoras máis influentes no ámbito ecofeminista e ecosocial a nivel europeo, centrándose a súa investigación na crise ecolóxica.

Angélica VELASCO é doutora en filosofía especialista en ética ambiental e na práctica do coidado para a sustentabilidade e o ecofeminismo. Na actualidade acaba de presentar o seu libro *La ética animal. ¿Una cuestión feminista?* (2017), no que establece puntos de contacto entre o feminismo e o animalismo.

En España tamén contamos coa *Red Equo Mujeres*, segundo a cal, despois dos cambios na política nos últimos anos o ecofeminismo mellorou a súa presenza en certas institucións, o que achega máis oportunidades para facer políticas máis acordes a este movemento, aínda que esta nova política dista moito da política puramente ecofeminista. Como indica na súa web “*se nun país como en España, onde a tradición feminista é pouca, é cus-*

tos meter políticas feministas no día a día, tentar meter políticas nas que se introducirían aspectos relacionados co ecofeminismo e o ecoloxismo é algo verdadeiramente difícil” (Red Equo Mujeres, 2016). Esta rede de mulleres defínese por ter referentes teóricos dentro do ecofeminismo coma PULEO e HERRERO, sendo unha das súas reivindicacións a superación dos roles de xénero para crear unha sociedade pacífica, equitativa e sostible que garante unha vida mellor tanto para a humanidade coma para o resto das criaturas do planeta. Tanto Alicia PULEO como a *Red Equo Mujeres* teñen claro que en España a presenza do feminismo na política ou do ecofeminismo é difícil aínda que confíen en que poida ter lugar a longo prazo.

Reflexións finais

A nivel de España contamos con pensadoras e filósofas que manteñen o ecofeminismo en auxe, como PULEO, HERRERO e VELASCO, e co paso do tempo aparecen novas asociacións ecofeministas como *Red Equo Mujeres*, que seguen loitando e mantendo as ideas principais deste movemento.

Tras a búsqueda de información e de autoras españolas ou residentes neste país vinculadas ao ecofeminismo, apréciase que o desenvolvemento deste movemento non tivo tanto auxe coma noutros países. Aínda que segundo PULEO, pode chegar

o momento en que o ecofeminismo cobre a importancia que se merece, pero de momento parece que será a longo prazo. España é un país onde a política enerxética e medioambiental segue estando nun segundo plano e para que sexan consideradas cuestión de estado é necesaria vontade política á hora de legislar, polo que sería necesario que primase o interese a favor da cidadanía en xeral, en vez de para unhas poucas persoas.

Non obstante, o cambio que se necesita debería de ser non soamente a nivel político, se non global. Impulsar cooperativas e empregos verdes, o comercio de proximidade, a economía do ben común e introducir nas empresas valores que non atendan soamente aos criterios meramente económicos, podería ser un camiño a seguir. Pero tamén se deben afrontar cambios de actitude na cidadanía para de ser consciente do poder e da responsabilidade como consumidora fronte ó mercado (RUBIO e RUÍZ, 2017).

Ao longo da historia, os coñecementos das mulleres demostraron ser máis acordes coa supervivencia da especie que os construídos e practicados pola cultura patriarcal e polo mercado. Por iso a sustentabilidade debe mirar, preguntar e aprender das mulleres. A cultura do coidado terá que ser rescatada e servir de inspiración central a unha sociedade social e ecoloxicamente sostible (PASCUAL e HERRERO, 2010).

Referencias bibliográficas

- ALONSO, M. B. (2010). *Historia de la Educación Ambiental*. Madrid: Asociación Española de Educación Ambiental.
- CALVO, S. e GUTIÉRREZ, J. (2007). *El espejismo de la educación ambiental*. Madrid: Ediciones Morata.
- Escuela In Natura. (Sen data). *Escuelas Bosque en el mundo*. [Recuperado de <http://escuelainnatura.com/wp-content/uploads/2018/11/Escuelas-en-el-mundo2018.pdf>]
- HERRERO, Y. (2013). Pautas ecofeministas para repensar el mundo. El desigual impacto de la crisis sobre las mujeres. *Boletín Ecos*. (22). [Recuperado de: http://www.economiasolidaria.org/files/Pautas-ecofeministas-para-repensar-el-mundo_Y_HERRERO.pdf]
- KERSLAKE, Y. L. (2013). Entrevista a Alicia Puleo: Reflexiones sobre el ecofeminismo. *Feminismos*. (22). 47-56. [Recuperado de: https://rua.ua.es/dspace/bitstream/10045/39791/1/Feminismos_22_04.pdf.]
- LÓPEZ, R. R. (2003). *Educación Ambiental y su Didáctica*. Lugo: Deputación Provincial de Lugo.
- MACHO, M. (24 de agosto do 2014) *Anna Botsford Comstock, naturalista e ilustradora científica* [Mensaje nun blog]. [Recuperado de <https://ztfnews.wordpress.com>]
- MAPAMA (1999). *Libro Branco de la Educación Ambiental en España*. Madrid: Ed. Ministerio de Medio Ambiente.
- PASCUAL, R. M. e HERRERO, L. Y. (2010). Ecofeminismo, una propuesta para repensar el presente y construir el futuro. *Boletín ECOS*, (10).
- PULEO, A. (2015). El ecofeminismo y sus compañeros de ruta. Cinco claves para una relación positiva con el Ecologismo, el Ecosocialismo y el Decrecimiento. En A. PULEO. *Ecología y género en diálogo interdisciplinar*. (387-405). Madrid, España: Plaza y Valdés Editores.
- Red Equo Mujeres. (2016). *Manifiesto Ecofeminista de la Red Equo Mujeres*. Madrid. [Recuperado de <http://redequomujeres.es/manifiesto-ecofeminista-de-la-red-equo-mujeres/>]
- RUIZ, J. C. (2004). *Mujeres al natural. 30 Diálogos sin aditivos, ni conservantes*. Madrid: Mandala Ediciones.
- RUBIO, G. L. e RUÍZ, C. X. (2017). El ecofeminismo entre las mujeres españolas. *Relaciones Internacionales*, 34, 89-94. [Recuperado de <http://hdl.handle.net/10486/677336>].
- SIMÓN ALEGRE, A. I. (2013). Los inicios del ecofeminismo en España. *Revista El Ecologista*. (76). 54-57.